



אכדי דאסטי

# הנחו

4

סתיו תש"ז

רבעון לחקור קהילות ישראל במצרים

## הבטים בתרבות יהודית בימי הביניים ספרד עד סין



# קטע מס' שמות – מהחלק החסר בכתיר ארם צובה

יוסף עופר

קטע נוסף מן התורה מכתבי-היד היקר כתיר ארם צובה נגלה לנו באחרונה. זהו קטע לא גדול מתוך ספר שמות, ובו שרידים של 7-8 שורות מכל צד של הקלף. כיזוע, כתבי-יד זה של התנ"ך, אשר נוקד והוגה בידי בעל המסורה אחרן בן משה בן אפרים, היה במשך מאהות שנים בעיר חלב (ארם צובה) שבסוריה וכשנת תש"ח (1947) נפגע בפערות. מבין כ-490 הדפים שהיו בו במקומו נותרו רק 295,<sup>1</sup> ואילו גורלו של החלק החסר – והוא כמעט כל חלק התורה – לא נודע.

הקטע מצוי בידי מר שמואל סבאח (Sam Sabbagh), יליד חלב, המתגורר כיום בברוקלין, ניו יורק. לדבריו, הוא היה הראשון שנכנס לבית-הכנסת בחלב לאחר הפערות בשנת 1947, נתן את פיסת הקלף הקרה ומאז הוא שומר עליה בארכנו. אחרי הפערות הוא יצא מחלב לאדנה בתורכיה ובעבור זמן קצר עלה לארץ, בשנת 1968 היגר לארצות-הברית ועסק במסחר עד צאתו לפנסיה.

## א. עדותו של מר סבאח והمسקנות ממנה

מר מיכאל גלאץ, המזכיר האקדמי של מכון בן-צבי, פגש את מר סבאח במרכז הקהילתי של היהודים הספרדים בברוקלין ב-18 באוקטובר 1988, גבה ממנו עדות וקיים מידי צילום של הקטע מן הכתיר, שנעשה במכונת צילום מסמכים, מבענד לנורתיק הפלסטיκ שבו הוא מוחזק.  
להלן עדותו:

למחרת הפערות של 29 בנובמבר 1947 בחלב, כאשר שמעתי שפרצו לכל בתיהם הכנסת של חלב, הלכתי לבית-הכנסת העתיק לראות מה קרה. אני הייתה הראשו שוכנס לתוך בית-הכנסת אחריו הפערות. מצאתי שפרצו את הדלת. איך הצליחו לפרוץ דלת ממתקה? הビאו ארמים [על ארמים] מומחים ושפכו דלק ליד הדלת, הדליקו את הדלק ונשרף מיולי העץ שבתוך הדלת, מאחר

<sup>1</sup> ראה: עופר, עמ' 280-283.  
תורת נתונה לפופי, י' ייבן ולבב מ' ברויר שקרו את המאמר והעירו הערות השובות.



עמ' א: שם' ח:ג, ט-יב:

מס' ק עמודה 3

עמודה 2

משה וימתו הקצרה

מן התקritos מן החצן

השלחת ניאברו

ח'תְּרָם ותְּבָאֵשׁ הָאָ

פֶּרֶעָה כִּי קַיְתָּה

כְּבֹד אֲתָל

אלָהִים בָּא

אָמָ

ה

חָס

ל

חָס

וְכָל

עֲרָא

בְּנֵי

אָ

לו אַת

ל אָרָ

שנשרף קרסו לוחות המתכת שבחרן, והם יכלו להיכנס. פתחו את כל ההיכלות והוציאו את כל ספרי התורה. את כולם העלו באש. לא נשאר בעיר ספר תורה אחד. נשארו אך ורק בעיר תדר, בבית-הכנסת של עזרא הספר. הলתי בחוץ ההיסטוריה עד שהגעתי ל'היכל של אלilio הנכני'. (שם נהגה 이미 להדליק נרות זיכרון, וכך נהגתי גם אני להדליק נרות לזכר הרורי). אכן פתחו את הכספת שבתוכן היכל? חפכו אותה עם הדלת כלפי מטה. שלוש שכבות של פח היו בדופן האחורי של הכספה. חתכו אותה שכבה שכבה בתקווה למצוא כסף, אך מצאו שבתוכה בסך הכל כתבי-יד — כתר תורה. הוא שמש מקור להעתיק ספר תורה. רأיתי שכתבי-יד נפגע באש. רأיתי את הדפים שהתפזרו על הארץ ונפגו מה אש. יכולתי לחת את חלקו שכנוע, כמו שהتورכים שחטו את הארמנים. לקחתי רק את הקטע הקטן, שהיה נפרה. את השאר השארתי ואמרתי למדרכי פחם שיקח. הוא לקח אותו והביאו לארכ'-ישראל ומסרו לידי יצחק בן-צבי. אשר בגדי ישב אז בחלב, אך אין קשר למסכן זה ולכתר.

**פרט נוספים:** מר סבא מוסר, ששמות ההו"ה בכתיר של עזרא הספר נכתבו בזהב. לפני הפרעות הוא לא ידע מה מונח בכספה, ולדבריו אף אחד לא ידע.

שאלות רבות על גורל הדפים החסרים מכתר ארם צובה, בעיקר מחלק התורה, נותרו עד היום ללא מענה ברור. האם שנרפו דפים יקרים אלה, האם נגנוו, או שמא הם מצויים בידי מיisha?<sup>2</sup> מן הקטע החדש ודבריו העודות של מר סבא ניתן ללמוד משהו על שאלות אלו. סבא מוסר, כי דפים מן הכתיר התפזרו על הארץ ונפגו מה אש. אך מסתבר, כי לא כל הדפים החסרים שנרפו, חלק מן הדפים נקרע (כמו הדר שלפנינו). ואולי היו אנשים נוספים אשר נטלו מן השרפיה דפים או בDALI דפים או גנוזם בגנים כלשי של שואלי תרגלה אירופיים.

## ב. תיאור הקטע

הקטע גוף אינו גדול ואינו מכיל אלא שרידים של פסוקיםבודדים. משומן כך תרומתו למחקר המסורה ולנוסח המקרא היא מועטה. אף-על-פי-כן חביבים עליוו כל אותן,

וזה קלף צהוב במצב גרווע, מידותיו 7 x 9 ס"מ, הוא קרוע מכל צדדיו ומוציאים בו נקבים. בכל צד ניתן לראות 7-8 שורות מעמודה אחת מן השלוש שהיו בעמוד וולזה מספר פסוקים מפרק ח' בספר שמות, שהוא מן המסורה הקטנה (מס' ק) שכין העמודות וכן אותיות ספורות מעמודה נוספת. להלן תעתיק הקטע שני צדדיו:

<sup>2</sup> השערות בדבר גורל החלקים החסרים מן הכתיר — ראה: שםוש, עמ' 123-126 ועוד.

### ג. השיקולים לזיהוי הקטע כחלק מן הכתה

- (1) צבע הקלקה והדיו (לדברי מ' גלצ'ר, שראה את המקור).
- (2) גודל האותיות וצורתן, גודל הרוחה בין השורות, גודל אותיות המסורה הקטנה. כאשר התצלומים מונחים על אפקסימיליה הכתה, שורתיות קטנות במידה מועטה משוראות האפקסימיליה, דבר שיכולה להיות מושבר בהתקכוות הקלק או בעיות שגורמה המכונה שבה צולמים.
- (3) כמות הכתב בכל שורה ומספר השורות בכל עמודה (ראה דיוון להלן).
- (4) צורת הקמצן (פתח ומתחתיו נקודה), המרכא והטפחה (לפעמים קו זקור דומה לגעיה).
- (5) נקודתיים בסוף פסוק מופיעות בצורה לא סדירה (בסוף פס' ט אין נקודתיים, ואילו בסוף פס' טז מסומנות נקודתיים).
- (6) כתיב, ניקוד, טעמי, סימון הרפה, שיטת הגעיות, חילוק ב'יא וב'ג. צירוף כל הבchnנים שנמננו פה עשוי להצביע למסקנה שקרוב לוודאי שקטע זה שיין למתר. בציירן עדותו של המחזיק בו אפשר לאשר עובדה זו ובודאות גמורה.

### ד. בדיקת מרוחקי הכתיבה בכתר ארם צובה ובקטע החדש

כדי לבדוק את דרך הכתיבה בקטע שנמצא ולהשוווה בדרך כתיבתו של הכתה מבחןית אוורך השורות וציפות השורה, נזורתו במעבר תמלילים. חיפשתי את אוורך השורה המתאים לעל-פיו ניתן לסדר את שורות הקטע כמו במקור. כיוון שניתן להחות בקטע שורות שלוש עמודות בכתר (זיהוי השיד' מן העמודה הרביעית איינו ודאי), ניתן בפער שווי צדי הקטע, ברור שאלה שתי עמודות סמכות. הבדיקה העלתה שמספר הכתוב בשווי צדי הקטע, ברור שוויו שתי עמודות סמכות. בדיקת העלתה שמספר השורות ציריך להיות בין 26 ל-29. אין לדעת אם היה הקטע קרוב לדاش הדף או לחתתיתו; ככל מקרה, המרחק בין שורה לשורה שמאחריה הוא בדיקות אוורך עמודה אחת.

בכתר היו 28 שורות בכל עמודה (כך מעיד הרב יהודה עטיה מחלב, שבדק את כל חומשי התורה לביקשת פרופסור מ"ד קאסוטו [סימנו של המסמך בתוך מסמכי קאסוטו: ת4], וכן בכל חלק המצוין כיום ובצחומי העמודים הבודדים של התורה). מספר זה מתאים לחלוון לממצא. כמובן, כתיבת הסופר אינה מתאימה בדיקות לסייעו המחשב, ויש צורך בתקונים קלים כדי ליצור 'שחזר' שיתאים לכל הנתונים וגם ייכתב על-פי שיטה קבועה של אוורך. התברר, שהՏרגל המתאים הוא זה שבו מירב הסימנים (אותיות ורווחים) בשורה הוא 21-22.

כדי לאמת מסקנה זו, כתבתי את העמוד מבראשית שצולם בספרו של ויקס<sup>3</sup> והתברר שאף פה הՏרגל המתאים הוא של 21-22 סימנים בשורה לכל היותר.

<sup>3</sup> את תצלומו — ראה: שימוש, לוח א.



עמ' ב : שם' ח:טו-יח (+ כה?) :

עמודה 1 מס'ק עמודה 2

מפרק לוי'בה אמר ה, ה

לח עמי עבדני'ני אם

ינני ח אוח-עמי'הן

ש ובצע-דייר ובעמא'

הערב ומלא'

ס את הערב וג

אשר ה

וא א

העת

ערב

האותיות הכתוכות בכתב כהה מופיעות בשלמות ואלו המופיעות בכתב בהיר קטיאות. נוסף לכך, ניתן להזות את המילים 'את העם' (ח: ד ? ח: כה?) בפיסת קלף נוספת, שהשתרבבה במאונך לשורות הראשונות בעמוד א.

חטף (חטף-פתח או חטף-קמן), בהתאם ל匿וקד האות הכהה, פרט למלה אחת שכבה הגייתה השווה היא בגין הקבוץ שאין לו חטף).<sup>7</sup> שנית, מצינו עדות מפורשת על נוסח הכתב במקומות זה ונאמר בה שיש פה חטף-פתח, הכוונה לבירורים של יעקב ספיר על הכתב. להלן שלושת המקורות המוסרים על בירוריו של ספיר במקומות זה. (א) מאורות נתן: '[שמות] ח ח [צ"ל ח:ז] הַצְפְּרָדָעִים — א"כ [איינו כן] אלא בח"פ' כולהן [בחטף-פתח כולם]';<sup>8</sup> (ב) עיתון 'הלבנון': 'ח' ד' הַצְפְּרָדָעִים הַה' א' במתג והצד' רפואה והריש בח"פ' (בחטף-פתח, כנראה צ"ל הצד' רפואה ובחטף-פתח).<sup>9</sup> (ג) תנ"ך יליינ-קמחי, שמות ח:א: 'כל הצפרדעים הַה' א' במתג והצדיק רפאה וח' פ כתרא'.<sup>10</sup> אפשר אולי לשער שהקביעה שבכל הצפרדעים יש חטף-פתח אינה מדוקחת (שהרי השאלה לא נשאלת ישירות על פסקט שאנו עוסקים בו), אולם הדבר קשה, שהרי יש בו חריגה ממנהג הכתר (אף שמצוינו כעין זה בכ"י ב'<sup>11</sup>) ואינה דומה דיקנות הכתר לדיקנות שאר כתבי-היד. אולי בכל זאת היה חטף-פתח במקומות זה ולא נשתרם אלא חלקו (שנוי הסימנים המרכיבים סימן זה מסומנים לעתים קרובות בריחוק-ימה זה מזה).<sup>12</sup>

שאר הגיעיות: הַיְתָה (שם' ח:יא; געה קלה בפשטא, כמנוג הכתה); ובעמד' (שם' ח:יז; מבנה סדר בטעם מפסיק).<sup>13</sup>

מליט ללא געה: ויצברו (שם' ח:יז; מבנה סדר בטעם משרה); הַנְנִי (שם' ח:יז); ובעבדיך (שם' ח:יז; געה קלה אינה מופיעה בדרך כלל בטעם משרה); את-הערב (שם' ח:יז; געה קלה אינה שכיחה בתנ"ח).<sup>14</sup>

המסורת:

(1) הנהרות (שם' ח:א) — ד' חס', במקומות זה השתרמה העירה אך לא הפסוק עצמו. מחישוב הטורדים עולה שהמליה 'הנהרות' עמדה בשורה זו בעמודה האמצעית בדף, ואליה מתיחסת העירה. ראה העירה דומה במקיד' כאן ובמ"ג' לעיל שם ז'יט. העירה מתיחסת לכל הלישנא' (כולל: נהרטם, נהרטיך וכד').

(2) השות' (שם' ח:ט) — ל' חס' וכל עוזרא ב' מ' א'. המסורת קובעת מתי מילה מלשון שדות (כולל השדות, שדותינו, שדותיכם וכד') מופיעה בכתב מלא ו' ומתי בכתב חסר. בדרך כלל הכתב הוא מלא פרט לפסקט שלפנינו (שם' ח:ט) ופרט לפסוקים מספר עוזרא (כולל נחמה) שבהם הכתב חסר ו' (נחמה' ה, ג, ד, ה, יא; יא: כה, ל'). רק בפסוק אחד בספר עוזרא (נחמה' יב:כט) נכתבת המילה 'שדות' מלאו. העירה זהה מופיעה גם במ"קיד' כאן.

- 7 ראה: ייבין, סעיף ג, 13.
- 8 ראה: זר, המפרנס את כת"י JTS L 729.
- 9 ראה: הלבנון, שנה א, עמי, 31.
- 10 תנ"ך יליינ-קמחי לא פורסם בדפוס. צלומו מצוי אצל.
- 11 ראה: ייבין, סעיף ג, 13.
- 12 תודתי לפניו' יבן ולבר ברויאר על העורוותיהם בעניין זה.
- 13 ראה: ייבין, סעיף טו, 30; שם, סעיף יב, 2.
- 14 ויצברו — ראה: ייבין, סעיף יב, 1. הַנְנִי — שם, סעיף ג, 31. ובעבדיך — שם, סעיף טו, 18. את הערב — שם, סעיף טז, 3.

#### ה. מקומות הקטע החדש בכתה

על-פי מחקרו של ד"ר מרדי גלצ'ר ועל-פי רשימות מ"ד קאסוטו שחקרטהי<sup>4</sup>, החיבור שהליך התורה בכתה ארם צובה כל 114 או 124 דפי קלף. קביעה זו מובסת על כך, שככלונטרס בכתה הכליל עשרה דפי קלף, וחלק התורה החל בעמוד בשל הדף הראשון בקובונטרס והוא מסתהים בעמוד א של הדף החמיישי של אחד הקובונטרסים. צפיפות הכתיבה המוצעת בכתה בחלק הנכאים היא 2.7 (יחידות המנויות כאן ולהלן חז): מספר עמודים בתנ"ך-קורן השווים באורך הטקסט לדף בכתה). הצפיפות בחלק התורה הייתה 2.56 אם היו בו 114 דפים, ו-2.88 אם היו בו 124 דפים. אם האפשרות הראשונה נכונה, הרי הקטע שלפנינו היה שירך 24 של התורה, כלומר לדף הרבי עי של הקובונטרס השלישי (מסוף תצלומו של ויקס [ברא, כז: לד] עד סוף העמוד הכלול את עמי' א של הקטע שלפנינו יש 18 דפים, והצפיפות לדף — 2.88). על-פי האפשרות השנייה, הקטע שלפנינו הוא מדף 26 של התורה (מסוף תצלום ויקס — 20 דף, הצפיפות — 2.59). בשני המקרים עמי' א של הדף אמור להיות צד הבשר של העור, עובדה שנייתן אולי לבדוקה במקור, אך לא בתצלום.

#### ג. בדיקת פרטיים נוספים בקטע החדש

כתיב, טעמיים וניקוד: הכתב מתאים בכל מקום לנוסח המסורת. המילים שבקטע החדש, אין לגיבין מחלוקת כתיב בכתבי-היד לבשוזד.<sup>5</sup> גם הטעמים והניקוד מתאיםים לנוסח המקבול ואין בהם כל חריגות או הופעות מיוחדות. געיה וחילופי בן-אשר ובן-נפתלי: בקטע נמצאת תיבה אחת שכבה נחלקו בין-אשר ובן-נפתלי: אס-איןך (ח:יז).<sup>6</sup> לדעת בן-נפתלי, ישנה געיה במליה 'אם' ואילו לדעת בן-אשר אין געיה. בקטע שלפנינו אין געיה, בין-אשר (אם) הקטע קרווע ומוטר בצלום באמצע המלה 'אם', אך אילו היה היה יינו' יולום לראותה).

ניקוד 'הצפרדעים' (ח:ט): מליה זו לא נשתרמה בשלמותה בקטע, ורק שרידי ניקודה נראים. אפשר להסביר בבירור בגעיה באות ה' געה זו היא כנראה געיה פונטית, הباء לציין את געות השווא אחרת, אף-על-פי שאין בו דגש. אולם נראה מן הצלום, שניקוד האות צ' הוא בשווה בלבד (ולא בחתף-פתח). והדבר קשה ממש פניות. ראשית, בכל הדוגמאות בכתה, שבחן אין דגש לאחר ה' הידיעה ומופיעה געיה — מופיע גם

<sup>4</sup> ראה: גלצ'ר, עמי' 170-172; עופר, עמי' 283-280.

<sup>5</sup> ראה: ברויאר, בפתח הכתב, עמי' 311. בכתבי-היד של התנ"ך המוזכרים במאמרי הם: כת"י לניגראד, פירקוביץ B19A.

<sup>6</sup> ב — כת"י Or. 4445.

<sup>7</sup> ש — כת"י שwon 507 (לשעבר), כיום: ירושלים 24°57'02".

<sup>8</sup> ש' — כת"י שwon 1053 (לשעבר).

<sup>9</sup> ד — מקרים גדולים, דפוס ווינצ'יאה רפ"ד-רפ"ג.

<sup>10</sup> ראה: ספר החילופים, עמי' י; ייבין, סעיף יב, 34.

בְּהֵדָא מִלְאָרְנָן וַתֹּהֶךְ קָבְעֵץ  
 אֲתִקְוִתִּי יִשְׁרָאֵל מִזְהָעָנוֹת  
 אֲשֶׁר נִפְצָעוּ בָּם וְנִקְרָבָתִים  
 לְעֵינֵינוּ גִּנְזִיסָתֵינוּ עַל  
 אַרְמָתֵנוּ אֲשֶׁר נִתְּנוּ לְעַבְרוֹ  
 לְוַעֲקָבָתֵנוּ שְׁבָיו עַלְתָּחָלָתוֹ  
 וּבְנוּכְתִּיסְלָוְנוּ כְּרָמִים  
 וּוְשָׁבָו לְגַטְחוּבְעַשְׂוָתָה  
 שְׁפָטוּס בְּכָל חַשְׁאָטוֹס וּ  
 אַתָּס מִסְכָּנוּבָנוּס וְרַעֲקָם  
 אֵין יְהֹוָה אֶלְיוֹן

קטע מתוך יהזקאל כה:ה-ט  
 בכתב ארכ' צובה (במיוחד  
 המקוריות של כתה"י)

(3) וַיַּצְבְּרוּ (שם' ח:ט) — ל', ה' הצורה /'צְבָרָי' היא ייחודית. בפסוק אחר (בר' מא:לה) מופיע 'צְבָרָו' (ו' בשווא).

(4) ב'. ככל הנראה מתייחסת מסורה זו לציירוף 'שלח עמי' בعمודה שמימינה. ציירוף זה מצוי שני פעמים במקרא (שם' ח:טז; י:ג). מסורה דומה נמסרה במ"ק-שש<sup>15</sup> בשני המקרים ובמ"ק-יד במקומות השניים. פירוט הפסוקים מצוי במ"ק-ש במקומות השניים וכן אצל גינצבורג.<sup>16</sup>

אשר לעודתו של מר סבאח על שמות הוי"ה שנכתבו בזהב — לא ידועה לי עדות נוספת על כך. Kasuto מעיד על ציורים בווב ובצבעים' בדפים הנוספים בתחליה ובסוף, ככלומר בדפים שבהם היו קונטרסי המסורה.<sup>16</sup>

<sup>15</sup> ראה: גינצבורג, סעיף ש.51. תודתי לר' ברויאר על פירוש הערת מסורה זו.

<sup>16</sup> ראה: עופר, עמ' 279; שימוש, עמ' 89-90.

### הפניות בביבליוגרפיות

ברויאר מ' ברויאר, כתור ארכ' צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ג.  
 גינצבורג כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבייד עתיקים, לנדרן תר"מ.  
 גלצ'ר מ' גלצ'ר, מלאתה הספר בכתב ארכ' צובה והשלכותיה, ספרנות, יט (ס"ה ד), תשמ"ט, עמ' 167-276.

זר ר' זר, מאורחות נמן לר' יעקב ספיר, לשוננו, נ (ניסן-תמוז תשמ"ז), עמ' 151-213.

יבין י' יבין, כתור ארכ' צובה ניקورو וטומי, ירושלים תשכ"ט.

עופר ספר החילופים, ההדריך א' לפישין, ירושלים תשכ"ה.

שמוש א' שמוש, הכתור — סיפורו של כתור ארכ' צובה, ירושלים תשמ"ז.